

University of Groningen

Het terpenlandschap als actueel onderzoeksthema

de Langen, Gilles; Nicolay, Johan; Schepers, Mans; Nieuwhof, Annet; Postma, Daniël; Bakker, Marco; Varwijk, Theunis; Prummel, Wietske; Aalbersberg, Gerard; Vos, Peter C.

Published in:

Het Nederlands landschap : Tijdschrift voor landschapsgeschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

de Langen, G., Nicolay, J., Schepers, M., Nieuwhof, A., Postma, D., Bakker, M., Varwijk, T., Prummel, W., Aalbersberg, G., & Vos, P. C. (2016). Het terpenlandschap als actueel onderzoeksthema. *Het Nederlands landschap : Tijdschrift voor landschapsgeschiedenis*, 34(1), 50-58.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

HET

Tijdschrift voor landschapsgeschiedenis

JAARGANG 34 (2016), NUMMER 1

NEDERLANDS LANDSCHAP

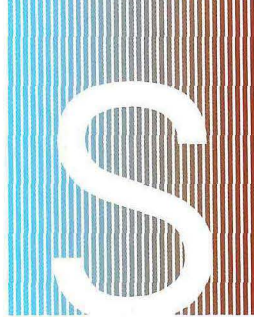

MET PAKPAARDEN OVER DE HEUVELS

DEFTIG WONEN AAN DE OUDE RIJN

VERZUID BEGRAVEN

BRABANTSE GEUCHTVORMING

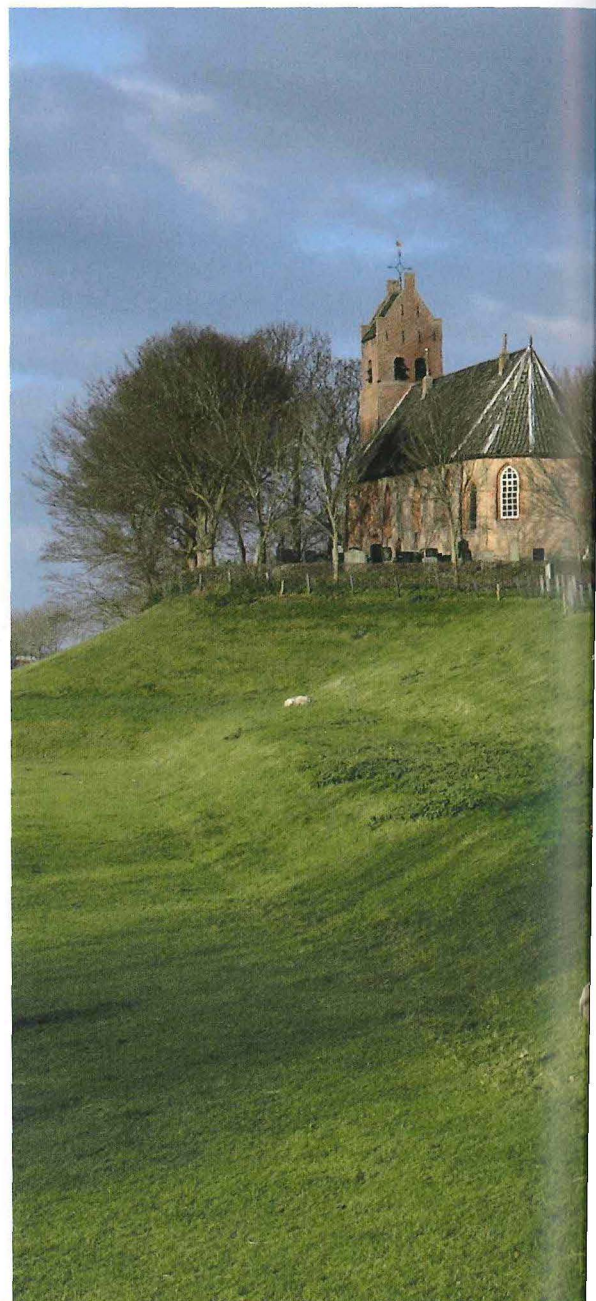

HET TERPENLANDSCHAP ALS ACTUEEL ONDERZOEKSTHEMA

G.J. de Langen, J.A.W. Nicolay, M. Schepers, A. Nieuwhof, D. Postma, M. Bakker, T.W. Varwijk, W. Prummel, G. Aalbersberg en P.C. Vos

Langs de Noordzeekust van Friesland en Groningen liggen honderden kunstmatig verhoogde woonplaatsen: de terpen of wierden. Het terpenlandschap strekt zich in het westen uit naar de Kop van Noord-Holland en in het oosten naar het Duitse kustgebied. Vanwege hun goede conservering en rijkdom aan vondsten staan terpen al lange tijd in de wetenschappelijke belangstelling. Op dit moment maakt het terpenonderzoek zelfs een ongekennde bloeiperiode door. Om de verschillende specialisten samen te brengen, nieuw onderzoek te genereren en daarmee continuïteit in het onderzoek te waarborgen, is in 2012 aan het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) het Terpen centrum opgericht. Doel van deze bijdrage is het onderzoek van een enthousiaste groep terpenonderzoekers te presenteren, in het licht van het overkoepelende onderzoek naar de vorming en het menselijke gebruik van het terpenlandschap. Nadat de geschiedenis van het terpenonderzoek kort is belicht, worden de lopende projecten en toekomstplannen besproken.

 De terp van Hogebeintum is ruim 8 meter hoog en daarmee de hoogste terp van Friesland.

Lange onderzoeksgeschiedenis

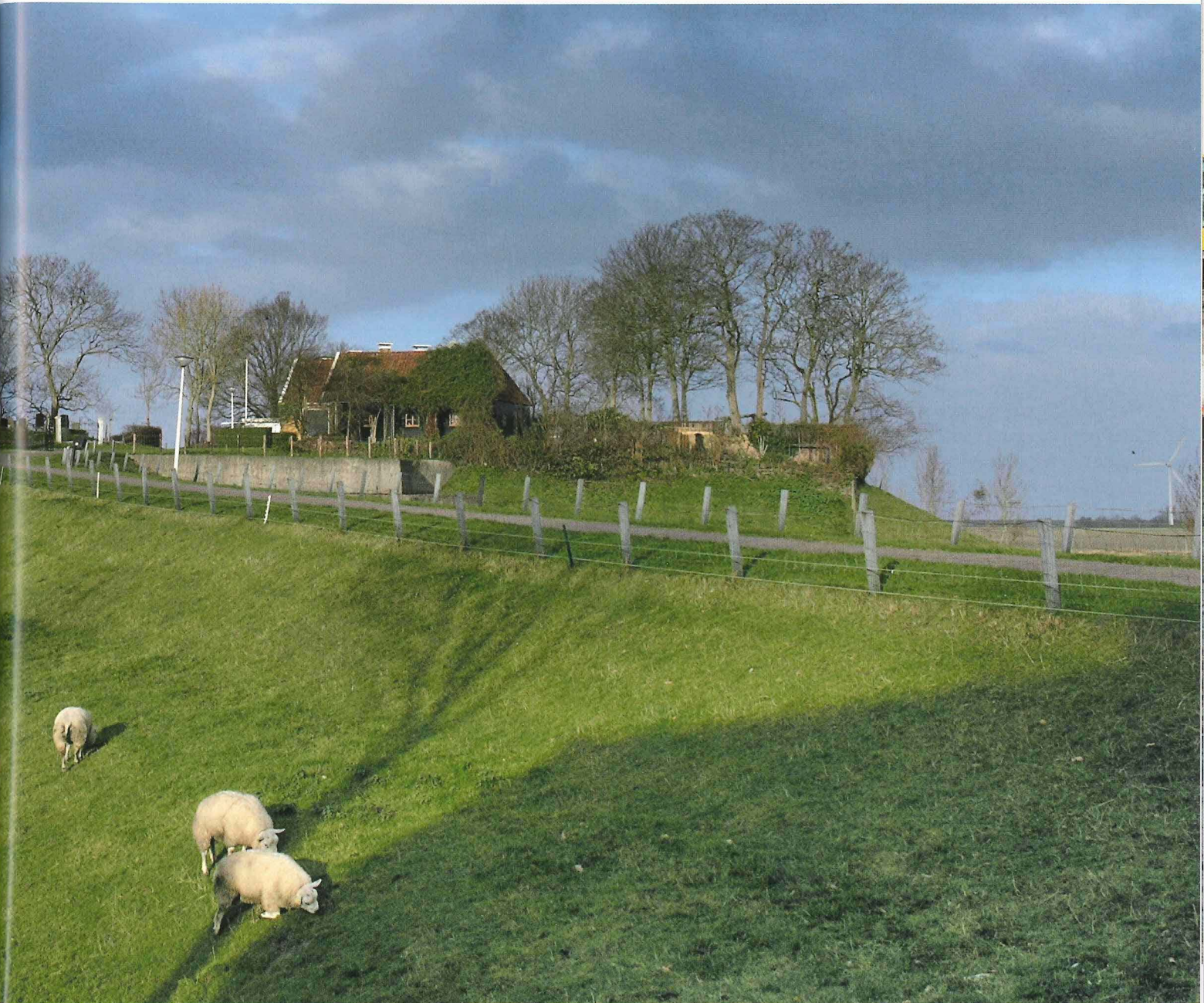
Het onderzoek van terpen kent een lange geschiedenis, die al in de zeventiende eeuw begint met het beantwoorden van de vraag of het hier al dan niet natuurlijke heuvels betreft.¹ Het afgraven van een groot aantal terpen in Groningen en vooral Friesland gedurende de jaren 1840-1945 vormt het startpunt van een meer wetenschappelijke aanpak, met het beroemde onderzoek in Ezinge (1923-1934) door A.E. van Giffen als internationaal hoogtepunt. In dezelfde periode publiceert P.C.J.A. Boeles het standaardwerk *Friesland tot de elfde eeuw* (1927), waarin de geschiedenis van het Friese terpengebied op grond van afgravingsvondsten historisch wordt ingekaderd. Van Giffen verricht na de Tweede Wereldoorlog nog enkele verkenningen in het terpengebied, maar het wetenschappelijke veldwerk stopt

voorlopig met de opgraving te Tritsum (1958-1961).

In de hierop volgende decennia is van een systematisch onderzoek naar terpen niet langer sprake. Het opgraven van terpen is nu het gevolg van nieuwbouw (Foudgum, 1966 en Heveskesklooster, 1982-1988) of toevalsvondsten (het grafveld te Oosterbeintum, 1988-1989), maar niet ingegeven door specifieke onderzoeksvragen.² Wel worden juist in deze periode enkele belangrijke dissertaties geschreven, meer algemeen over de afgravingsvondsten (M. Miedema, 1983 en E. Knol, 1993) en specifiek over de middeleeuwse geschiedenis van Oostergo (G.J. de Langen, 1992) en de typologie en datering van het zogenaamde 'terpaardewerk' (E. Taayke, 1996).

Pas met de opgravingen in Wijnaldum (1991-1993) door de universiteiten van Groningen en

Amsterdam breekt een nieuwe bloeiperiode aan. Nadat het onderzoek in Wijnaldum zich richtte op de sociaal-politieke context van een hier aangetroffen koninklijke mantelspeld, had het in 1997 gestarte 'Frisia-project' tot doel Wijnaldum in de bredere context van het Nederlandse kustgebied te plaatsen.³ Korte tijd later startte het flankerende onderzoek naar het steile talud van deels afgegraven terpen: de steilkanten. In het Friese Dongjum (1998) en Peins (1999) en het Groningse Englum (2000)⁴ werden prachtige doorsnedes door de terp en de onderliggende kwelderlagen blootgelegd, waarin onder meer de oudste dijkjes van Nederland zichtbaar waren.⁵ Het Frisia-project kende helaas een vroegtijdig einde, waarna het universitaire terpenonderzoek vanaf 2000 opnieuw een periode van relatieve stilte inging.

Het gereconstrueerde zandhuis in Firdgum, waarvan de wanden en dakbedekking uit kwelderzoden bestaan. Deze experimentele reconstructie is na een gedeeltelijke instorting volgens een verbeterd ontwerp herbouwd in 2014-2015.

Helemaal stil op de terpen werd het niet, want volgend op de noodwaarnemingen vanuit het Groninger en Fries Museum werden in het kader van de commerciële archeologie meerdere onderzoeken verricht. Zo liet de provincie Fryslân in het decennium na 1992 al haar terpen onderwerpen aan een booronderzoek en vonden ook belangrijke opgravingen plaats, zoals te Leeuwarden (Oldehoofsterkerkhof, 2005-2006) en Hallum (2007).⁶ Van het meer recente Malta-onderzoek is de opgraving Marssum (2013) het noemen waard.⁷

In 2006 pakte het Groninger Instituut voor Archeologie de draad weer op door het steilkantonderzoek een nieuwe impuls te geven, en wel met veldwerk in het Friese Anjum.⁸ De prachtige zandenstructuren die hier in het profiel zichtbaar waren, smaakten naar meer. Voortkomend uit de reeds bestaande samenwerking tussen het Groninger Instituut voor Archeologie en de Provinsje Fryslân startte

het 'Terpenproject Steilkantonderzoek Friesland', waaraan ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deelnam en een groot aantal amateurarcheologen (2009-2012). Dit project vormde de opmaat voor de aanstelling van de provinciaal archeoloog van Fryslân, Gilles de Langen, als bijzonder hoogleraar Archeologie van het Noord-Nederlandse Terpen- en Wierdenlandschap aan de Rijksuniversiteit Groningen in 2011.⁹ Een jaar later werd het Terpen centrum opgericht.

Een kweldergebied in lagen

De overkoepelende doelstelling van het huidige terpenonderzoek is, door middel van een interdisciplinaire benadering, het kweldergebied 'laagsgewijs aan te kleden'. Hierbij worden de volgende lagen onderscheiden:

- 1 De geologie van het kweldergebied: vorming en ontwikkeling.
- 2 De vegetatie van het kweldergebied, gekoppeld aan mogelijkheden van exploitatie.

- 3 Het netwerk van geulen en prielen, als natuurlijke waterwegen.
- 4 De chronologie en spreiding van terpen.
- 5 De typologie van terpen, gekoppeld aan regionale patronen in opbouw en indeling.
- 6 De regionale bouwtradities.
- 7 De sociale differentiatie en organisatie.
- 8 De belevingswereld en het dodenbestel van de terpbewoners.

De verschillende veldwerk- en andere projecten die het mogelijk maken deze lagen op te bouwen, zullen hier kort worden toegelicht. Veel van de projecten beogen niet alleen een wetenschappelijk, maar ook een maatschappelijk doel.

Steilkanten en terpzolen

Het in Dongjum, Peins en Englum uitgevoerde veldwerk toonde al aan dat het voor het beantwoorden van actuele onderzoeksvragen niet absoluut noodzakelijk is om grootschalige opgravingen van nog intacte terpen uit te

De fibula van Wijnaldum stamt uit circa 600 na Christus. De bijzondere mantelspeld werd in 1953 door een Friese boer gevonden tijdens graafwerkzaamheden bij de terp van Wijnaldum. De fibula bevindt zich nu in het Fries Museum te Leeuwarden.

'Veel van de projecten beogen niet alleen een wetenschappelijk, maar ook een maatschappelijk doel'

voeren. Ook kortstondig veldwerk kan veel waardevolle gegevens opleveren. Juist de deels afgegraven terpen met hun steile taluds (steilkanten) zijn daarvoor uitermate geschikt. Zonder de terprestanten verder aan te hoeven tasten, kan in een periode van enkele weken en dus tegen relatief lage kosten een goed inzicht in de verticale opbouw van de terp worden verkregen.

Tijdens het opgraven van een steilkant wordt het aanwezige talud machinaal 'opgeschoond'. Dit betekent dat de als gevolg van erosie en graafwerk door dieren aangetaste buitenlaag wordt verwijderd, waarna het profiel met de hand kan worden opgeschaafd. In feite wordt hiermee de draad weer opgepakt van het onderzoek zoals Van Giffen dat tijdens de commerciële afgravingen aan verse steilkanten heeft verricht. Het onderzoek te Anjum (2006) bewees dat een dergelijk onderzoek nog steeds zinvol is.

Na het onderzoek in Anjum werden, mede

dankzij extra financiering vanuit het Nederlands-Duitse INTERREG-project 'Land van ontdekkingen', in vier jaar tijd maar liefst zes steilkanten blootgelegd, met een totale lengte van circa 800 meter en een hoogte van 2 tot 4 meter: te Achlum (2009)⁹, Jelsum (2010), Firdgum (2011), Oosterbeintum (2011), Dronrijp-Zuid (2012) en Dronrijp-Oost (2012), alle in de provincie Friesland. In alle gevallen bleek direct achter de buitenlaag een prachtig geconserveerd profiel aanwezig, waarin de opbouw van de natuurlijke lagen direct onder de terplagen zelf in detail konden worden bestudeerd.

Het uitgevoerde onderzoek heeft allerlei nieuwe inzichten opgeleverd, die de komende jaren zullen worden gepubliceerd. Zo blijkt bewoning overal te zijn begonnen op het niveau van de zogenaamde middenkwelder, die nog heel regelmatig overstroomd werd, vooral 's winters. Bewoning was ter plekke dan ook niet op het kwelderoppervlak, maar uitsluitend op huispodia mogelijk. Verder waren onder enkele terpen in de top van de kwelder de sporen van een keerploeg en eenmaal ook een eergetouw aanwezig, een aanwijzing dat akkerbouw op de nog niet permanent bedijkt kwelder veel algemener voorkwam dan altijd is aangenomen. Tot slot heeft micromorfologisch onderzoek aan individuele terplagen, uitgevoerd door Hans Huisman (RCE),

veel geleerd over samenstelling en vorming van individuele terplagen, waarbij het gebruik van mest als brandstof dankzij de in de slijpplaten aanwezige mestslak voor het eerst overtuigend kon worden aangetoond. Niet alleen deels, maar ook volledig afgegraven terpen hebben een grote archeologische waarde. Eerder onderzoek in de Friese dorpen Wommels (1995), Winsum (1997) en Englum (2000) toonde al aan dat in de zogenaamde terpzool, nog honderden sporen als sloten, waterputten en paalkuilen aanwezig kunnen zijn.¹¹ Omdat juist deze sporen inzicht geven in de locatiekeuze, het karakter van de eerste bewoning en de groei van terpnederzettingen in het horizontale vlak, is begin 2013 door Theun Varwijk een promotie-onderzoek naar terpzolen gestart.¹²

De afgelopen jaren zijn als onderdeel van dit onderzoek opgravingen verricht in Lollum - Saksenoord (2013), opnieuw Wommels (2014) en Schettens (2015), alle in Friesland. Het lijkt erop dat de eerste nederzettingen steeds aan een geul werden aangelegd. Zowel perioden van groei als van verlaten zijn goed in de terpsloten weerspiegeld.

Terpen in het veen

Direct grenzend aan het kweldergebied ligt in Friesland, Groningen en Noord-Holland een uitgestrekt veengebied, waarvan de over-

'Met klei opgevulde sloten in het veen waren bijzonder goed te onderscheiden'

gangszone als gevolg van ontginning en inklinking geleidelijk met klei werd afgedekt en tot het kweldergebied ging behoren. Zowel dit klei-op-veengebied als het aangrenzende veengebied zijn van direct belang voor het terpenonderzoek. Vanuit de kwelders werden niet alleen de hieraan grenzende vennen ontgonnen en gebruikt voor turfwinning, ook liggen hier honderden grotendeels nog onbekende huisplaatsen die tot kleine huisterpen uitgroeiden.

Traditioneel wordt de grootschalige ontginning van het veengebied in de late middeleeuwen gedateerd, toen het huidige veenweidegebied met zijn karakteristieke langgerekte kavels vorm kreeg. Binnen het onderzoeksprogramma 'Greep op het water' van de Fryske Akademy, het Kenniscentrum Landschap (RUG) en het Terpencentrum, richt één van de promotie-onderzoeken zich op de vroegste veenontginningen in Friesland. Door eerdere waarnemingen te combineren met nieuw gravend onderzoek en het gebruik van geomagnetisch onderzoek, probeert promovendus Marco Bakker te achterhalen hoe de randvenen al in de ijzertijd en Romeinse tijd in gebruik werden genomen.¹³

De afgelopen jaren zijn in het kader van dit onderzoek opgravingen uitgevoerd bij Arkum (2012), Wartena (2013), Sneek (2014) en Leeuwarden (2015), opnieuw alle in Friesland. In Arkum en Sneek begon de bewoning van het veen in de late ijzertijd; vanwege het inklinken van het veen werd het opwerpen van huispodia na enkele generaties noodzakelijk. In Leeuwarden is eenzelfde opeenvolging zichtbaar, maar begon de bewoning verrassend genoeg al in de midden-ijzertijd. Wartena, tot slot, toont dat bewoning ook direct met het opwerpen van een huispodium van klei- en veenzoden kon beginnen.

Het geomagnetisch onderzoek, dat door collega's van het *Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung* (Wilhelmshaven) is uitgevoerd, heeft in het geval van Wartena

een belangrijke aanvulling op het gravend veldwerk geleverd. Met klei opgevulde sloten in het veen waren hier bijzonder goed te onderscheiden. Deze sloten bevonden zich aan weerszijden van langgerekte kavels, die door dwarssloten in kleinere, rechthoekige percelen waren ingedeeld.

Voorafgaand aan het onderzoek in Arkum was het Groninger Instituut voor Archeologie leider van het interdisciplinaire onderzoek naar ruim zestig huisplaatsen in het veengebied de Onlanden, in de Kop van Drenthe (2011). Vanwege de aanleg van een waterberginggebied direct ten zuiden van de stad Groningen moest het grondwaterpeil hier worden verhoogd, wat een sterke toename van rietgroei op de hier aanwezige 'veenterpen' zou betekenen – met verstoring van de ondergrond door rietwortels als gevolg. In samenspraak met de provincie Drenthe en de RCE werd besloten op elke locatie handmatig een proefputje van 2 x 1 meter tot in de natuurlijke ondergrond te graven, zodat de profielopbouw van de huisplaatsen kon worden bestudeerd en dateerbaar materiaal kon worden verzameld. Vervolgens zijn verschillende huisplaatsen nader met proefsleuven onderzocht. Enkele huisplaatsen werden met dik folie voor de toekomst veiliggesteld.

De proefputjes en -sleuven geven prachtig

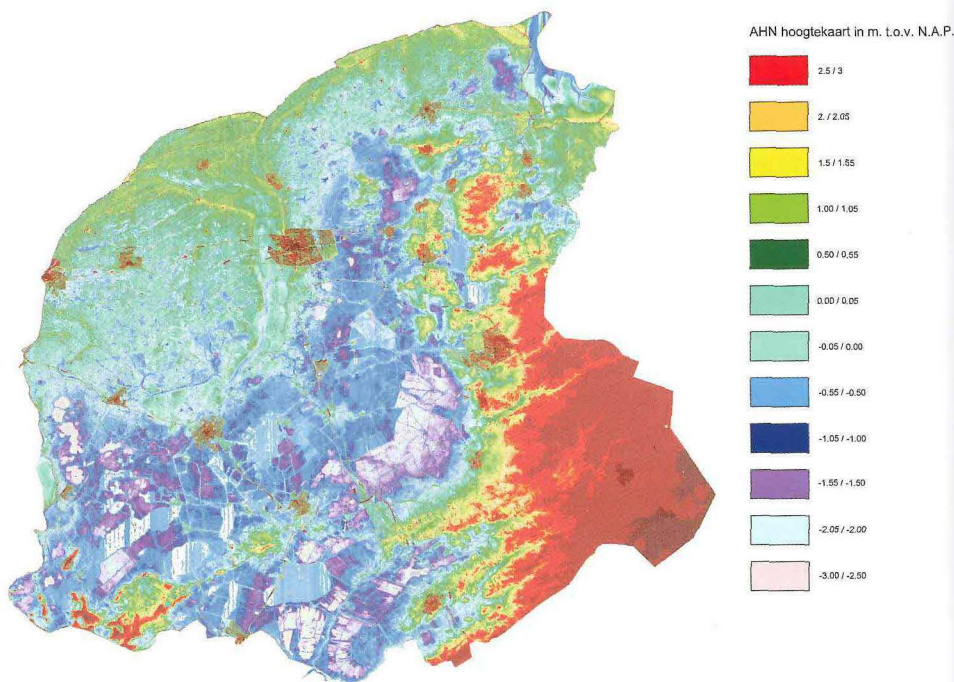
inzicht in de variatie aan huisplaatsen en de manier waarop de mens zich aanpaste aan het veranderende landschap. De vroegste huisplaatsen bevinden zich in de noordelijke randzone van het hoogveen, waar direct op het veen huisvloeren van keileemplaggen werden aangelegd (late tiende-elfde eeuw). Als gevolg van inklinking is niet alleen het opschuiven van bewoning in zuidelijke richting zichtbaar, maar ook het opwerpen van huispodia uit veen én klei (twaalfde-veertiende eeuw). Het onderzoek toont daarmee voor het eerst aan dat kleiterpen ook in Noord-Drenthe voorkomen!¹⁴

De terpen en hun huidige bewoners

Een belangrijk doel van het Terpencentrum is de huidige bewoners van het terpengebied met de bijzondere geschiedenis van hun woongebied kennis te laten maken. Tijdens alle opgravingen worden open dagen georganiseerd, die altijd door honderden geïnteresseerden worden bezocht. Opmerkelijk is dat veel bezoekers pas tijdens de open dagen gaan beseffen wat terpen eigenlijk zijn en wat ze over de vroege geschiedenis van het kustgebied kunnen vertellen.

Als een publieksvriendelijk experiment werd naast het archeologisch steunpunt te Firdgum (Friesland) een zodenhuis uit circa 700

De AHN-kaart (Algemene Hoogtekaart Nederland) van de provincie Friesland. Hier is goed te zien hoe de ontgonnen, ooit hooggelegen veengebieden als gevolg van inklinking en oxidatie nu het laagste deel van Friesland vormen.

TERPENCENTRUM

Het Terpencentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie is geen zelfstandig instituut, maar als werkgroep binnen het Groninger Instituut voor Archeologie een middel om onderzoekers bij elkaar te brengen en onderzoek naar terpen te stimuleren. Binnen dit onderzoek staat de wisselwerking tussen mens en landschap centraal. De onderzoekers zetten zich hierbij af tegen de negatieve lading die het wonen in een kweldergebied al sinds de eerste beschrijving door Plinius de Oudere met zich meedraagt: dit zou een gebied zijn dat door overstromingen werd bedreigd, waar akkerbouw nauwelijks mogelijk was en waar onvoldoende bouwhout voorhanden was. In plaats daarvan ligt de nadruk juist op de enorme potentie van dit gebied, vanwege de uitgestrektheid van vruchtbare kwelders, de goede toegankelijkheid via geulen en prielen en de strategische ligging aan de Noordzee.

Adresgegevens: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

Contactpersonen: Prof.dr. G.J. de Langen (g.j.de.langen@rug.nl) en dr. J.A.W. Nicolay (j.a.w.nicolay@rug.nl)

rijksuniversiteit
groningen

groninger instituut
voor archeologie

terpencentrum

Sporen van een eergetouw in de natuurlijke kwelder aan de voet van de in 2010 in Oosterbeintum blootgelegde steilkant. De akker is in de midden-ijzertijd (circa 500 voor Christus) te dateren.

na Christus gebouwd.¹⁵ Deze reconstructie, die met een groot aantal vrijwilligers is uitgevoerd, vormt onderdeel van het promotie-onderzoek van Daniël Postma naar vroegmiddeleeuwse bouwtradities. Uitgangspunt is het experimenteren met een verloren bouwwijze, die uitgaat van het bouwen met kwelderzoden en kort, vaak gekromd hout. De reconstructie is niet alleen gebaseerd op archeologisch aangetroffen resten, maar in belangrijke mate ook op de constructie van historische woonstalhuizen in Schotland en zodenboerderijen op IJsland.¹⁶

Een andere manier om de huidige terpbewoners bij de geschiedenis van hun dorp te betrekken, vormt het door het Waddenfonds gefinancierde project 'Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling'.¹⁷ Doel van dit project is het vertellen van het verhaal van de terpbewoners, niet alleen om het zo meer bekendheid te geven, maar ook om het te verdiepen. Dit verhaal krijgt vorm door de bewoners van zes terpdorpen in Friesland en Groningen te informeren en te laten participeren bij kleinschalig veldwerk in en rond hun dorp. Na een booronderzoek in Ulrum (2014), en een veldkartering in Firdgum (2015), is dit jaar een proefsleuf op een verhoogde akker direct zuidelijk van de terpenrij van Wijnaldum gegraven. Verder onderzoek wordt in overleg met de dorpsbewoners nog uitgevoerd in Hallum, Godlinze en Warffum.

De beroemde opgraving van Ezinge rond 1930, te zien is de doorsnede van de wierde met publiek. Er kwamen veel toeschouwers kijken tijdens de opgravingen onder leiding van prof. A.E. van Giffen.

'Bewoners werd gevraagd te participeren in het onderzoek'

Ezinge eindelijk gepubliceerd

Kenmerkend voor het eerder uitgevoerde terpenonderzoek is dat de grootschalige opgravingen, op enkele uitzonderingen na, niet of in ieder geval niet volledig zijn gepubliceerd.¹⁸ Illustratief is natuurlijk het door Van Giffen uitgevoerde onderzoek in Ezinge, dat de Nederlandse archeologie internationaal op de kaart zette. Na een voorlopig verslag van zijn bevindingen is Van Giffen nooit aan volledige publicatie van de sporen en vondsten toegekomen.

De eerste stap op de weg naar publicatie was mogelijk dankzij een door nwo gefinancierd Odyssee-project. Onder leiding van Annet Nieuwhof hebben specialisten de vele duizenden vondsten uit Ezinge geanalyseerd en ge-

publiceerd.¹⁹ Belangrijke uitkomst is dat Ezinge gedurende de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen mogelijk een regionaal centrum vormde. Binnen het project 'Terpen- en wierdenland' wordt het onderzoek voortgezet, nu gericht op het landschap, de grondsporen en de fasering van de nederzetting. In Ezinge en tijdens het eerder uitgevoerde onderzoek in Englum werd een groot aantal bijzondere deposities aangetroffen, die Nieuwhof onlangs in haar proefschrift over riu-tuelen in het Noord-Nederlandse kustgebied heeft samengebracht en geïnterpreteerd.²⁰ Bijzonder is dat reguliere grafvelden hier in de ijzertijd en Romeinse tijd niet voorkwamen. Aangenomen wordt dat, naast incidentele lijkbegroaving, excarnatie gebruikelijk was,

waarna de overgebleven, voorouderlijke resten bij de huizen werden begraven.

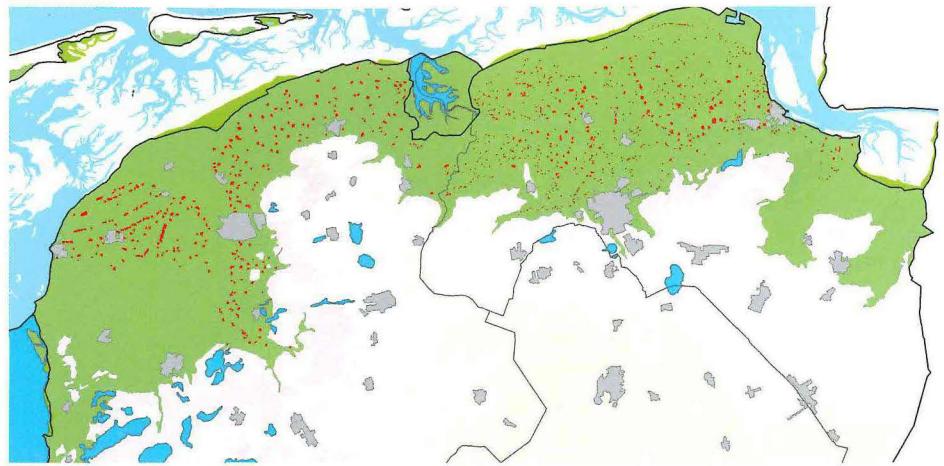
Landschap en vegetatie

Het wonen op terpen en de dynamiek van het omliggende landschap zijn direct met elkaar verbonden. Om tot goede paleogeografische kaarten van het kwelder- en aangrenzende veengebied te komen, wordt vanuit de noordelijke provincies en het Terpen centrum intensief met Peter Vos (Deltares) samengewerkt. Deze samenwerking resulteerde onlangs in een meerjarige overeenkomst tussen het Terpen centrum en Deltares, die publicatie van de vele geologische waarnemingen in het kweldergebied van Friesland en Groningen tot doel heeft.²¹ De veldonderzoeken aan steil-kanten, terpzolen en woonplaatsen in het klei-op-veengebied vormen hierbij belangrijke 'steutelsites', die het mogelijk maken de bestaande paleogeografische kaarten te toetsen en waar nodig aan te passen. De belangrijkste uitkomst van deze samen-

werking is dat de natuur niet allesbepalend is als het gaat om de mogelijkheden én beperkingen van menselijk gebruik van het kwelderlandschap. Gebleken is dat de mens een sturende factor van betekenis was, niet altijd met positieve gevolgen. Zo leidden de veenontginningen al vanaf de late ijzertijd tot inklinking van het veengebied, wat resulteerde in de vorming van een 'badkuip' waar de zee via prielen en door de mens gegraven sloten naar binnen kon breken – een proces dat zich na hernieuwde ontginningen in de middeleeuwen zou herhalen. De ontginning van het veen is daarmee direct te koppelen aan de vorming dan wel verdere verwijding van grote zeearmen, zoals de Middelzee.²²

Het landschap beperkt zich niet tot de natuurlijke ondergrond. Een belangrijke 'laag' in het landschap vormt de vegetatie, waarvan de diversiteit en hoge mate van beïnvloeding door de mens steeds meer de aandacht trekken. In zijn proefschrift heeft Mans Schepers de huidige botanische gegevens uit het terpengebied onlangs samengebracht. Om te komen tot een reconstructie van de kweldervegetatie en de mogelijkheden voor exploitatie is hem onlangs een VENI-beurs toegekend.²³

Doel van dit project is om een beter beeld te krijgen van agrarisch landgebruik in het terpengebied. Allereerst zal er een overzicht worden gemaakt van de verspreiding in tijd en ruimte van alle uit het terpengebied bekende gewassen; dit overzicht presenteert de Nederlandse en de Duitse gegevens voor het eerst als één geheel. Met behulp van onder andere pollenonderzoek en de archeologische

Terpen en wierden Kleigebied Kwelders Bebouwing Binnenwater Zee

Langs de Noordzeekust van Friesland en Groningen werden vanaf 600 voor Christus terpen en wierden opgeworpen. Er liggen honderden kunstmatig verhoogde woonplaatsen in het klei- en kwelergebied. Het terpenlandschap strekt zich in het westen uit naar de Kop van Noord-Holland en in het oosten naar het Duitse kustgebied.

Toekomst van het terpenonderzoek

Al deze projecten leveren op verschillende manieren een bijdrage aan de aankleding van het kwelergebied, zoals dat boven is verwoord. Ook het toekomstige onderzoek zal hierop gericht zijn. Illustratief is de investering door de provincie Fryslân en het Terpen centrum in een terpendatabase, waarin per terp de locatie, omvang, ouderdom en verdere informatie digitaal door wetenschappers en publiek te raadplegen zal zijn.²⁴ Een samenwerking met amateurs is hierbij van wezenlijk belang, aangezien zij een grote kennis van de regio hebben en vaak omvangrijke collecties met detectie en andere vondsten hebben. Minstens zo belangrijk is het uitwerken van oud onderzoek. Naast Ezinge liggen nog tientallen andere projecten te wachten op publicatie, te beginnen met het onderzoek in Wijncaldum. Verder is het de bedoeling het

aangetoond.²⁵ Naast een studie van het importatiewerk, dat deels tijdens nieuw uit te voeren karteringen wordt verzameld, zullen verschillende terpen met behulp van boringen, handgegraven putjes en proefsleuven worden onderzocht.

Daarnaast zullen de komende jaren nieuwe onderzoeksprojecten worden opgestart, waar mogelijk in samenwerking met andere instanties. Zo is onlangs in samenwerking met de RCE een onderzoek opgestart naar de opbouw van de terp van Hogebeintum, met ruim 8 meter de hoogste terp van Friesland. Verder is het de bedoeling in samenwerking met de Fryske Akademy (Leeuwarden) de laatste fase van terpbouw nader te besturen. Dit is de periode dat de eerste zeeverende dijken werden aangelegd en veel terpen werden verlaten (elfde tot dertiende eeuw). De bewoning verspreidde zich in die tijd over het gehele voormalige kwelergebied, al woonde men er uit angst voor overstromingen nog wel op huispodia: de verhoogde boerderijplaatsen. Om het publiek van de resultaten van het lopende en afgeronde onderzoek op de hoogte te houden, zijn afspraken gemaakt met het Fries Museum en Museum Wierdenland. Daarnaast wordt vanaf 2014 voor Masterstudenten het vak *Terp Archaeology* aan het Groninger Instituut voor Archeologie verzorgd, om ook aankomend archeologen met de veelzijdigheid en potentie van de huidige terparcheologie kennis te laten maken – onder andere door allerlei landschappelijke en culturele aspecten te vergelijken met die van de internationaal veel bekendere tells in het Nabije Oosten.

'Doel is een beter beeld te krijgen van agrarisch landgebruik in het terpengebied'

veldgegevens worden de uit het terpengebied bekende akkerlagen bestudeerd om zo de aard en landschappelijke locatie van de akkers vast te stellen. Tot slot wordt met kleinschalige buitendijkse akkerbouwexperimenten, in samenwerking met It Fryske Gea, het effect getest van kleine dijkes en sloten op de gewasopbrengst in een onbedijkte kwelder.

veldwerk de komende jaren te continueren. Aanknopingspunt vormt de benoeming van Leeuwarden tot culturele hoofdstad van Europa in 2018. Centraal in de voorgenomen projecten rond '2018' staat de opkomst en ontwikkeling van een 'Fries koninkrijk' binnen het kwelergebied van Noord-Nederland – zoals Johan Nicolay met zijn VENI-onderzoek heeft

Niet alleen regionaal

Uit bovenstaand overzicht mag duidelijk zijn dat het terpenonderzoek een ongekende periode van bloei en zowel wetenschappelijke als maatschappelijk verbreding doormaakt, waarbij het Terpencentrum als centrale spil fungeert. Het terpenonderzoek is echter niet slechts een regionale studie, die hoogstens voor onderzoekers en geïnteresseerden uit Noord-Nederland relevant is: de terpen liggen centraal langs de zuidelijke Noordzee en vormen al vanaf de ijzertijd een belangrijke schakel tussen de Scandinavische wereld, Engeland en het gebied zuidelijk van de Rijn. De terpen en hun landschappelijke ligging zijn dan ook van wezenlijk belang voor een goed begrip van de culturele, sociaal-politieke en economische ontwikkeling, niet alleen van het terpengebied zelf maar ook van de zuidelijke kuststreken van de Noordzee als geheel. ●

In het kader van het project 'Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling' werden in 2014 in Ulrum samen met dorpsbewoners boringen in het terp lichaam gezet.

VERANTWOORDING

NOTEN

- 1 Voor de uitgebreidere geschiedenis van het onderzoek, zie Bazelmans et al. (2009), hoofdstuk 1.
- 2 De Langen (1992), 173-186; Boersma (1988); Knol et al. (1996).
- 3 Heidinga (1997).
- 4 Nieuwhof (2008).
- 5 Bazelmans et al. (1999).
- 6 Dijkstra & Nicolay (2008); Tuinstra et al. (2011).
- 7 Hielkema (2015).
- 8 Nicolay et al. (2010).
- 9 Inaugurale rede: De Langen (2012).
- 10 Nicolay & De Langen (2015).
- 11 Bos et al. (1998); Bos et al. (2002).
- 12 Mogelijk gemaakt door: Provincie Fryslân, Rijksuniversiteit Groningen en de gemeenten Littenseradiel en Súdwest-Fryslân.
- 13 Mogelijk gemaakt door: University Campus Fryslân, Waddenacademie, Provincie Fryslân, Rijksuniversiteit Groningen, de Vereniging voor Terpenonderzoek en (voor het onderzoek te Arkum) de gemeente Súdwest-Fryslân.
- 14 De publicatie van dit onderzoek wordt verwacht in de loop van 2016.
- 15 Mogelijk gemaakt door: Provincie Fryslân, gemeente Franekeradeel, Rijksuniversiteit Groningen en diverse particuliere organisaties.
- 16 Postma (2015).
- 17 Zie www.terpenenwierdenland.nl.
- 18 Een van de weinige uitzonderingen is het bij Oosterbeintum opgegraven grafveld; Knol et al. (1996).
- 19 Nieuwhof (2014).
- 20 Nieuwhof (2015).
- 21 Mogelijk gemaakt door: Deltares, provincie Fryslân, gemeente Súdwest-Fryslân en Rijksuniversiteit Groningen.
- 22 Zie Vos & Knol (2015).
- 23 Schepers (2014). VENI-project (2015-2019): 'Fields of opportunity: crop cultivation in Northwestern Europe's coastal salt marshes, 600 BC to AD 800'.
- 24 Uitgangspunt vormt de huidige FAMKE

(www.fryslan.fr/famke), die met inhoudelijke lagen zal worden uitgebreid.

25 Nicolay (2014).

LITERATUUR

- Bazelmans, J., D.A. Gerrets, J. de Koning & P. Vos (1999), 'Zoden aan de dijk. Kleinschalige dijkbouw in de late prehistorie en protohistorie van noordelijk Westergo', in: *De Vrije Fries* 79, 7-74
- Bazelmans, J., H. Groenendijk, G. de Langen, J. Nicolay & A. Nieuwhof (2009), *De late prehistorie en protohistorie van Holoceen Noord-Nederland, versie 2.0. Nationale onderzoeksagenda archeologie*, Leeuwarden
- Boersma, J.W., (1988), 'Een voorlopig overzicht van het archeologisch onderzoek van de wierde Heveskesklooster (Gr.)', in: M. Bierma et al. (red.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*, Groningen, 61-87
- Bos, J.M., M.J.L.Th. Niekus, J. Scheffer & T.B. Volkers (1998), 'Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!', in: *Paleo-Aktueel* 9, 65-69
- Bos, J.M., H.T. Waterbolk, J. van der Plicht & E. Taayke (2002), in: 'Sporen van ijzertijdbewoning in de terpzool van Wommels-Stapert (Friesland)', in: *Palaeohistoria* 41/42, 177-223
- Dijkstra, J. & J.A.W. Nicolay (red.) (2008), *Een terp op de schop. Archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof te Leeuwarden*, Amersfoort
- Heidinga, H.A. (1997), *Frisia in the first millenium. An outline*, Utrecht
- Hielkema, J.B. (2015), *Nederzettingssporen op de kwelder. Haak Noord, vindplaats 1: Marssum-It Aldlân, gemeente Menaldumadeel*, Weesp
- Knol, E. (1993), *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*, Groningen
- Knol, E., W. Prummel, H.T. Uytterschaut, M.L.P. Hoogland, W.A. Casparie, G.J. de Langen, E. Kramer & J. Schelvis (1996), 'The early medieval cemetery of Oosterbeintum (Friesland)', in: *Palaeohistoria* 37/38, 245-416
- Langen, G.J. de (1992), *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*, Groningen

- Langen, G.J. de (2012), *Vensters op Frisia. Over nut en noodzaak van het universitaire terpenonderzoek*, Groningen
- Miedema, M. (1983), *Vijftiendertig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordoosten van Groningen*, Amsterdam
- Nicolay, J.A.W. (2014), *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)*, Groningen
- Nicolay, J.A.W., D. Postma, J.N. Bottema-Mac Gillavry, S.Y. Comis, I. Joosten, P. de Rijk & P.C. Vos (2010), 'Wonen aan de Lauwerszee. Archeologisch onderzoek van een middeleeuwse terp bij Anjum', in: J.A.W. Nicolay (red.), *Terpbewoning in oostelijk Friesland. Twee opgravingen in het voormalige kweldergebied van Oostergo*, Groningen, 29-215
- Nicolay, J.A.W. & G. de Langen (red.) (2015), *Graven aan de voet van de Achlumer dorps terp. Archeologische sporen rondom een terpnederzetting*, Groningen
- Nieuwhof, A. (red.) (2008), *De Leegewier van Englum. Archeologisch onderzoek in het Reitdiepgebied*, Groningen
- Nieuwhof, A. (red.) (2014), *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinge*, Groningen
- Nieuwhof, A. (2015), *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC-AD 300*, Groningen
- Postma, D., (2015), *Het zodenhuis van Firdgum. Middeleeuwse boerderijbouw in het Friese kustgebied tussen 400 en 1300*, Groningen/Eelde
- Schepers, M. (2014), *Reconstructing vegetation diversity in coastal landscapes*, Groningen
- Taayke, E. (1996), *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.*, Groningen
- Tuinstra, S.J., J.R. Veldhuis & J.A.W. Nicolay (2011), *Hal-lum, een wervend dorp aan de monding van de Middellee, Groningen*
- Vos P.C. & E. Knol (2015), 'Holocene landscape reconstruction of the Wadden Sea area between Marsdiep and Weser. Explanation of the coastal evolution and visualization of the landscape development of the northern Netherlands and Niedersachsen in 5 palaeogeographical maps from 500 BC to present', in: *Netherlands Journal of Geosciences* 94/02, 157-183